

Historická sociologie jako integrovaná společenská věda: K úmrtí Jaroslava Krejčího

Dne 16. února 2014 zemřel v Lancasteru ve věku 98 let český exilový sociolog a odborník na historicko-srovnávací civilizační analýzu profesor Jaroslav Krejčí. Narodil se v r. 1916 v Polešovicích na Moravě v rodině významného prvorepublikového právníka a později protektorátního politika. V letech 1935–1939 studoval práva na Karlově univerzitě v Praze, studium ukončil v roce 1945. Během války se zapojil do protinacistického odboje, za což byl vyznamenán. Po válce působil jako odborník na makroekonomii a národohospodářské otázky. Pracoval ve Státním úřadu plánovacím, přednášel na Vysoké škole politické a sociální a na Vysoké škole obchodní, vědecké aktivity rozvíjel v rámci Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. V té době také zveřejnil svoji disertační práci s názvem *Dýchodové rozvrstvení* [Krejčí 1947]. V roce 1954 byl zatčen a ve vykonstruovaném procesu odsouzen za velezradu k 10 letům vězení. Propuštěn byl na základě všeobecné amnestie v r. 1960. Poté až do r. 1967 pracoval ve výrobních družstvech Astra a Mechanika, nejprve jako dělník, posléze jako účetní. V roce 1968 nakrátko zakotvil v Kabinetu architektury a tvorby životního prostředí ČSAV. Po odborné stránce se v této době postupně posouval od ekonomie k sociologii. Dokladem toho jsou i dvě stati publikované v *Sociologickém časopisu*, v nichž se pokusil nastínit teoretický model výkladu revolučních procesů [Krejčí 1968a, b].

Po srpnových událostech v r. 1968 se Krejčí, kterému tehdy bylo 52 let, rozhodnul opustit se svou manželkou Annou Československo. Po kratším pobytu ve Vídni odešli do severozápadní Anglie. Pro oba se tím otevřelo nové období jejich života. Anna Krejčí našla uplatnění jako psycholožka na Preston Polytechnic, Jaroslav Krejčí začal přednášet na univerzitě v Lancasteru, nejprve na oddělení religionistiky, později na oddělení evropských studií. Zde byl v r. 1976 jmenován profesorem (1983 profesorem emeritním). V zahraničí se Krejčí stal členem Společnosti pro vědy a umění a byl činný také politicky jako funkcionář exilové Československé sociální demokracie. Listopad 1989 přinesl změnu, která mu

© Archiv Sociologického nakladatelství

prof. PhDr. Jaroslav Krejčí

umožnila znovunavázat přerušené kontakty a rozvinout odborné aktivity částečně opět i na domácí půdě. Přednášel na Karlově univerzitě v Praze a na Univerzitě Palackého v Olomouci. Byl zakladatelem a čestným ředitelem Střediska pro výzkum sociálně kulturní plurality Filosofického ústavu Akademie věd ČR, stal se členem Učené společnosti České republiky a působil ve správní radě Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. V r. 1998 mu prezident Václav Havel udělil medaili Za zásluhy I. stupně. Svůj životní příběh Krejčí vylíčil v autobiografické knize *Mezi demokracií a diktaturou: Domov a exil* (1998), jejíž rozšířené vydání vyšlo o několik let později [Krejčí 2006].

Přerod Krejčího z národohospodáře v historického sociologa začal podle dochovaných svědectví už v období po únoru 1948 a souvisel nezanedbatelnou měrou s atmosférou této doby a její mezinárodněpolitickou situací. Krejčí se tehdy začal věnovat studiu sociální změny a recipoval při tom myšlenky širokého spektra autorů, ke kterým patřili: Comte, Condorcet, Durkheim, Espinas, Ginsberg, Gurvitch, Hegel, Kaplan, Laswel, Le Bon, Mannheim, Marx, Merton, Ogburn, Pareto, Parsons, Riesman, Sorokin, Spencer, Schumpeter, Tönnies, Toynbee, Weber a von Wiese [Machonin 2007: 473]. Další oblastí Krejčího zájmu se stal vývoj asijských a blízkovýchodních civilizací, kterému zasvětil v letech 1961–1967 rukopis, jehož myšlenky posléze dopracoval a rozvinul do knižní podoby [Krejčí 1990b, 1993; Krejčí, Vodáková 2006]. Paralelně s tím jej ovšem během 60. let přitahovalo také téma revolucí [Krejčí 1968a, b]. Výrazným impulsem pro posun ke srovnávací civilizační analýze bylo pro Krejčího setkání s dílem britského historika Arnolda J. Toynbeeho. Krejčí postupně rozvinul interdisciplinární způsob bádání, který je někdy označován jako „integrováná společenská věda“. Jeho hlavní badatelský zájem se obrátil zejména ke studiu dlouhodobých procesů, sociální změny a sociálně-kulturní plurality velkých světových civilizací.

Spektrum Krejčího badatelských zájmů, kterým se věnoval v Lancasteru, bylo ovšem podstatně širší. Pozornost věnoval otázkám stratifikačního vývoje v poválečném Československu [Krejčí 1972], zabýval se komparací sociálních struktur dvou částí rozděleného Německa [Krejčí 1976], etnickými problémy Evropy [Krejčí, Velímský 1981] a srovnávacím studiem Československa, Polska a Jugoslávie [Krejčí 1982]. Krátce po roce 1989 vydal Krejčí práci o Československu na křižovatce evropské historie [Krejčí 1990a], o několik let později společně s Pavlem Machoninem knihu *Československo 1919–1992 jako laboratoři sociální změny* [Krejčí, Machonin 1996].

To, čím dnes přitahuje odbornou veřejnost dílo Jaroslava Krejčího patrně nejvíce, je jeho příspěvek k teorii dějin. Krejčí se snažil odhalit základní struktury a vývojové dráhy historických procesů. Jako zjednodušující označil ty koncepce dějin, které předpokládají jejich lineární a jednosměrný průběh, a nesouhlasil ani s představou, že se v nich prosazuje nějaká závazná posloupnost etap či formací. Inspirován kritickým studiem autorů, jakými byli Tocqueville, Spengler, Braudel, Elias, Eisenstadt, Wallerstein, Mann a mnozí další, formuloval svůj vlastní přístup, vyznačující se odmítáním monistických koncepcí zakládajících se na absolutizaci jednoho faktoru.

Jedním z témat takto orientovaného studia se pro Krejčího staly sociální revoluce; autor se jimi poprvé systematicky zabýval v 60. letech a později se k nim opakovaně vracel [Krejčí 1968a, b, 1983a, 1992]. Svůj zájem neomezil pouze na otázku základního mocenského zvratu, ale zajímal jej celý jejich dlouhodobý průběh, včetně počátečního utváření podmínek, dozrávání příčin, následnost jednotlivých revolučních fází, zvratů a peripetií a také důsledky, blízké i vzdálené. První Krejčího texty na toto téma se orientovaly především na problematiku tzv. morfologie revolucí, přičemž jedním z cílů bylo vytvořit cestou abstrakce určitou jejich typologickou klasifikaci. Následně se pak autor pokusil rozvinout bádání také směrem k topografii a etiologii revolučních procesů. Krejčí rozlišil dva typy revolucí. První z nich označil jako vertikální, tj. odehrávající se uvnitř jedné země (příkladem je revoluce husitská, anglická a francouzská). V druhém případě se jedná o horizontální proces, pro který je charakteristické politicko-teritoriální oddělení revoluční části od původního celku (příkladem je nizozemská revoluce, americká revoluce a revoluce ve španělské Americe).

Mezi klíčové pojmy, které představují Krejčího teoretické instrumentarium, patří výraz „konfigurace“. Jak připomíná Pavel Machonin, je tomu tak především proto, že konfigurace nemají jednoznačně vymezené hranice, tento termín „neimplikuje nějaký přesně vyhraněný útvar“ [Machonin 2007: 481]. Krejčí rozlišuje dva základní typy konfigurací. První jsou civilizace, někdy označované jako sociálně-kulturní konfigurace. Jsou vymezeny především svou „ideační základnou“, tj. způsobem myšlení, postojem k smyslu života, hodnotovou hierarchií, a jejich rozmístění v čase a prostoru vytváří základní osy lidských dějin. Druhým typem konfigurací jsou sociální formace. Jedná se o sociální, tj. „společenské“, zřízení, které Krejčí pojímá jako vícedimenzionální konfiguraci ekonomicko-politické povahy. Reálně probíhající historické procesy autor nahlíží jako výsledek vzájemného kontaktu, spojování, křížení a střetů obou těchto typů konfigurací. Jiří Musil ve své recenzi *Postižitelných proudů dějin* upozorňuje na to, že Krejčí byl přesvědčen o primátu sociálně-kulturních konfigurací, a tím také o rozhodující roli ideových faktorů, přičemž zároveň naznačuje, že se tu tedy vlastně dá hovořit o jakési sofistikované verzi historického idealismu [Musil 2005: 153].

Problematika civilizací je pro Krejčího centrálním tématem, jež promýšlel po velkou část svého života. V této souvislosti je vhodné připomenout, že v celosvětovém kontextu se zájem o toto téma začal výrazně rozvíjet až v posledních desetiletích 20. století. Dnes je tento směr bádání nejčastěji spojován s termínem „civilizační analýza“, o jehož prosazení se zasloužili Said Amir Arjomand a Edward Tiryakian [2004]. Jednou z hlavních postav interdisciplinární, teoreticko-historické a komparativní civilizační analýzy byl Shmuel N. Eisenstadt, jenž tuto badatelskou orientaci spojil s koncepcí osové doby (*axial age*), osových civilizací a rozmanitých modernit (*multiple modernities*) [Šubrt, Německý 2010: 71–78]. Mediálně nejznámější osobou se stal díky knize *Střet civilizací* Samuel Huntington [(1996) 2001].

Obecně lze konstatovat, že civilizační analýza chápe jednotlivé civilizace jako makrokulturní, makrosociální a makrohistorické jednotky. Zaměřuje se na

zkoumání jejich základních strukturních vzorců a dlouhodobé dynamiky, přičemž nejde jen o sledování rozdílů a paralel, ale také o mezicivilizační kontakty, kombinace, prolínání a střety, které v té či oné míře ovlivňují struktury a dynamiku současného světa [Arnason, Šubrt 2010: 13–14]. Podstatnou část vědeckého díla Jaroslava Krejčího je nutné chápat právě jako příspěvek do této oblasti interdisciplinárního bádání, pro kterou sám Krejčí někdy používal označení „civilizaciovistika“.

Krejčí zasvětil této problematice řadu prací. Patří k nim knihy *Civilizace Asie a Blízkého východu* [Krejčí 1993], *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář* [Krejčí 1996], a zejména pak *Postižitelné proudy dějin* [Krejčí 2002], dílo, jež sumarizuje autorovy základní poznatky, myšlenky a závěry. Krejčí charakterizuje civilizace jako sociálně-kulturní formace, jež se vyznačují určitým specifickým historickým průběhem, růstem, strukturou, časovou a prostorovou proměnlivostí a v některých částech světa i vzájemnou návazností. S pojmem civilizace pracuje Krejčí v singuláru i plurálu. Konstatuje, že civilizace (v singuláru) se „týkají jen té části lidstva, která dosáhla civilizačního stadia vývoje v morganovském slova smyslu. To znamená, že existuje dělba práce, městský život a písemné záznamy myšlenek, představ a dějů. To, co je mimo, lze nazvat civilizačním předpolím, a to jak ve smyslu dějinném, tak prostorovém.“ [Krejčí 2002: 30] Krejčí ve svém díle analyzuje různé historické civilizace (v plurálu), které všechny mají jedno společné, a sice to, že ve svém vývoji dosáhly určitého stupně vyspělosti.

Každá civilizace se vyznačuje jistými znaky, které mohou mít subjektivní nebo objektivní charakter. Světový názor – ideační základna – patří k subjektivním znakům, jež zakládají existenci každé civilizace. Samotná tato základna ovšem nestačí. K tomu, abychom mohli hovořit o civilizacích a abychom mezi nimi mohli rozlišovat a srovnávat je, je nutné vzít na zřetel i další rozdílné kolektivní znaky; mezi ty objektivní patří specifický jazyk, způsob bydlení, práce a vedení domácnosti, mezi subjektivní obraz sebe sama, sebereflexe a pocit civilizační přináležitosti. Převládající světový názor jako základ civilizační identity představuje jakousi duchovní páteř civilizace, která je vytvářena její „protagonní“ vrstvou (v Toynbeeho terminologii tvůrčí menšinou) [ibid.: 32].

Krejčí podobně jako Toynbee rozeznává několik fází, jimiž jednotlivé civilizace ve svém vývoji procházejí. Toynbee je označuje jako zrod, růst, přelom, rozklad a zánik [Toynbee 1995], Krejčí hovoří o fázi heroické, zakladatelské, klasické, ústupové a osudové [Krejčí 1983b]. V heroické fázi vytváří vznikající civilizace nové hodnoty, případně redefinuje hodnoty tradiční. Samotný vznik nové civilizace a ústup civilizace předchozí probíhá v druhém, zakladatelském období. Následuje období klasické, během jehož trvání dosahují integrační síly držící civilizaci pohromadě svého vrcholu a plní zcela svoji funkci. Fáze ústupová se překrývá s heroickou fází jiné, vznikající civilizace a osudová fáze pak spadá vjedno se zakladatelskou fází této nově se prosazující civilizace.

V knize *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář* Krejčí hovoří o tom, že jednotlivé typy civilizací je možné rozlišovat na základě rozdílů v jejich tradicích a orienta-

cích. Ten nejdůležitější rozdíl autor spojuje s tím, co označuje výrazem „paradigma lidského údělu“ [Krejčí 1996]. Na otázku po kritériu, které takovou zásadní civilizační odlišnost určuje, Krejčí odpovídá, že je to „široce sdílený postoj ke smyslu života a smrti“ [Krejčí 2002: 47]. Paradigma lidského údělu autor chápe jako soubor východisek, jež určují postavení a orientaci člověka ve světě. U těchto jednotlivých paradigmat „jde jen částečně o to, jak si lidé představují vztah těla a duše, zda je pokládají za jednotu, která jako celek definitivně končí smrtí (pojetí monistické), nebo zda mají duši za samotnou entitu, která po smrti někde přebývá, po případě se objevuje v jiném těle (pojetí dualistické). Hlavně jde o to, jaký lidé k této otázce zaujímají postoj, jak ji chápou a jakou cestu pokládají za nejvhodnější k překonání těžkostí vyplývajících z toho kterého názoru na tuto stěžejní otázku.“ [Ibid.: 48] To, co tedy paradigma lidského údělu v principu zakládá, je podle Krejčího akt vztahování člověka ke světu. Tuto výsostně filozofickou otázku je ovšem podle autora nutné zkoumat z makrosociologického pohledu tak, aby mohlo být ukázáno, jak se akt vztahování k celku universa projevuje v různých částech světa a – to především – jaké to má důsledky pro životy jednotlivých lidí. Rozdílnost šesti základních paradigmat lidského údělu tkví podle autora v postojích, které lidé zaujímají k otázce lidské konečnosti, „v šesti alternativních reakcích na zneklidňující fakt lidské smrti“ [ibid.: 92]. Čtyři z těchto šesti paradigmat mají vliv i na současný svět, dvě jsou záležitostmi minulosti [ibid.: 47–92].

Teocentrické paradigma vychází z přesvědčení, že existuje cosi bytostně výsostného mimo člověka samého, co jej podstatně převyšuje, tedy bůh. Tato vyšší moc je nepředstavitelná a nevyzpytatelná; člověk je vůči ní postaven do závislé pozice, věří v boží spravedlnost nebo v boží milosrdenství a smrt je akceptována a legitimizována jako boží vůle. Teocentrické paradigma je dominantní v islámu.

Antropocentrické paradigma předpokládá, že člověk nemá žádnou naději na život po smrti, a proto se soustředí na život vezdejší, oddává se radostem světského života, neboť po smrti k tomu již nebude mít možnost. Absence víry v posmrtný život však neznamená vytěsnění fenoménu smrti. Fakt lidské smrtelnosti musí být i v rámci tohoto paradigmatu uspokojivě vyřešen, jinými slovy smrt musí být i zde nějakým způsobem legitimizována a začleněna do symbolických univerz filozofie a vědy. Antropocentrické paradigma je převažujícím výkladovým principem světa západní civilizace.

Třetí paradigma označuje Krejčí jako *kratocentrické*. Vystavení vyhlídce smrti a zároveň vydání na milost a nemilost silám přírody i společnosti, lidé touží mít nad sebou pevnou ruku a chtějí být někým vedeni, byť za cenu omezení vlastní svobody, protože silná vláda je tím, co dává lidem pocit jistoty a bezpečí. Kratocentrické paradigma souvisí s konfucianismem a lze ho nalézt v Číně, kde jeho silné zakořenění našlo odezvu ve vládě jedné strany.

Ve čtvrtém – *tanatocentrickém* – paradigmatu hraje smrt patrně tu nejdůležitější úlohu. Setkáváme se tu s postojem, který byl typický pro starověký Egypt. Smrt v tomto případě vystupuje jako rušitel společenského řádu, a proto se hledá

způsob, jak zmírnit její skličující dopad. Řešením je zde to, co Krejčí označuje jako nekrotechniku, tedy všemožná opatření, jimiž lze zabránit, aby lidské tělo po smrti nepodléhalo rozkladu. Egyptská civilizace byla tou, která snad nejvíce ze všech toužila po nesmrtelnosti a po absolutní negaci smrti.

I v dalším, tzv. *psychocentrickém*, paradigmatu dochází k negaci smrti, ale jiným způsobem, než tomu bylo u paradigmatu tanatocentrického. Smrt se zde neguje prostřednictvím představy o duši, která prochází neustálým koloběhem probíhajícím na principu reinkarnace. Cílem je překonat tento koloběh tak, že se z něho duše vymaní, spočine v radostném stavu nirvány a ponoří se do toho, z čeho bylo vytvořeno celé universum. Na tomto životním náhledu je založen hinduismus a buddhismus v jižní Asii.

Zcela zvláštní postavení mezi ostatními zaujímá *kosmocentrické* paradigma. Charakterizovalo životní náhled Aztéků, Mayů a Inků, avšak dnes je věcí minulosti. Kosmocentrické paradigma je výrazem přesvědčení, že kontinuita života, která je manifestována v pravidelném opakování dne a noci, ročních období, přírodními jevy atd. není sama o sobě zaručena a lidé se na koloběhu všehomíru musí aktivně podílet. Člověk je – spolu s bohy – spoluzodpovědný za chod vesmíru a má se na něm podílet prostřednictvím rituálů. Jejich svědkem a pozůstatkem jsou středoamerické pyramidy, které však měly jinou úlohu než pyramidy egyptské. Zatímco v říši na Nilu představovaly urputnou snahu překonat smrt, v tomto případě se jednalo o budovy, které měly umožňovat kontakt s vesmírem a jeho poznání [ibid.: 53].

Pavel Machonin před několika lety o knize *Postižitelné proudy dějin* poznamenal, že u „tak ambiciózního, náročného, složitého a rozsáhlého díla, jakým vrcholí celoživotní práce Jaroslava Krejčího, nelze samozřejmě předpokládat automatický všeobecný souhlas s každým z jeho závěrů“ [Machonin 2007: 482]. Samotný její název podle jeho soudu svědčí o tom, že autor jím chtěl „vyjádřit neúplnost a nedokončenost nejen vlastního, nýbrž i celosvětového historického úsilí o vědecké poznání dějin lidstva a o jeho sociologickou konceptualizaci“ [ibid.: 480]. Skutečnost, že toto dílo bylo vytvořeno „na základě velmi obsáhlého a mnohohranného studia historické i soudobé společenské reality“ podle Machonina není v rozporu s tím, že „jeho tvůrce už nadpisem své knihy i celým jejím duchem upozorňuje na jeho otevřenost a nezbytnost stálého doplňování a revize opět na základě dalších historicko-empirických poznatků“ [ibid.: 482].

Tento soud je jistě pozoruhodný, ale rozhodně by nebylo adekvátní číst ho jednoduše jako relativizaci odborného přínosu Jaroslava Krejčího, neboť závěry podobného druhu bychom mohli vztáhnout prakticky na každou velkou práci z oblasti vědecké literatury. A dílo, které po sobě Jaroslav Krejčí zanechal, lze v kontextu domácí i světové sociologie označit za velké a výjimečné. Krejčí patřil k těm osobnostem, které dokážou sledovat svůj výzkumný cíl s dlouhodobým zaujetím, aniž by přitom musely patřit k nějakému uznávanému badatelskému směru či škole. Spíše naopak, velká část jeho díla zůstala dobovými tendencemi a konjunkturálními tematickými orientacemi jakoby nedotčena. Jednou z význam-

ných charakteristik Krejčího badatelského přístupu je jeho úsilí o syntetizující interdisciplinární přístup, ve kterém dokázal zúročit svoje široké znalosti a odborné zkušenosti. Krejčí vždy ctil konkrétní danosti a empirická data, která dokázal velmi kvalifikovaně a korektně analyzovat, to mu ale nikdy nedokázalo zabránit v tom, aby zároveň neusiloval o dosažení co nejvyšší úrovně abstraktního teoretického zobecnění. A závěry, ke kterým dospěl, vzbuzují respekt a budou jistě podněcovat a inspirovat i badatele nastupujících generací.

Jiří Šubrt, Martin Šochman

Literatura

- Arjomand, S. A., E. Tiryakian (eds.). 2004. *Rethinking Civilizational Analysis*. London: Sage.
- Arnason, J. P., J. Šubrt. 2010. „Civilizace v singuláru a plurálu (Úvodem).“ Pp. 7–17 in J. Šubrt, J. P. Arnason. *Kultury, civilizace, světový systém*. Praha: Karolinum.
- Huntington, S. P. (1996) 2001. *Sršet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka.
- Krejčí, J. 1947. *Důchodové rozvrstvení*. Praha: Dělnické nakladatelství.
- Krejčí, J. 1968a. „Sociologický model revolučního procesu.“ *Sociologický časopis* 4 (2): 159–173.
- Krejčí, J. 1968b. „Sociologický model revolučního procesu (Pokračování).“ *Sociologický časopis* 4 (6): 635–549.
- Krejčí, J. 1972. *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia*. London: MacMillan.
- Krejčí, J. 1976. *Social Structure in Divided Germany*. New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J., V. Velímský. 1981. *Ethnic and Political Nations in Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J. 1982. *National Income and Outlay in Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia*. New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J. 1983a. *Great Revolutions Compared*. New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J. 1983b. „Civilization and Religion.“ *Religion* 12 (1): 29–47.
- Krejčí, J. 1990a. *Czechoslovakia at the Crossroad of European History*. London, New York: I. B. Tauris.
- Krejčí, J. 1990b. *The Civilizations of Asia and the Middle East before the European Challenge*. London: Macmillan.
- Krejčí, J. 1992. *Dějiny a revoluce*. Praha: Naše vojsko.
- Krejčí, J. 1993. *Civilizace Asie a Blízkého východu, náboženství a politika v souhrě a střetávání*. Praha: Karolinum.
- Krejčí, J. 1996. *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář*. Praha: Karolinum.
- Krejčí, J., P. Machonin 1996. *Czechoslovakia 1918–1992. A Laboratory for Social Change*. New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J. 2002. *Postižitelné proudy dějin*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Krejčí, J. 2006. *Mezi demokracií a diktaturou. Domov a exil*. Praha: Masarykův ústav.
- Krejčí, J., O. Vodáková. 2006. *Křesťanská Levanta. Bízko-východní cesty křesťanské zvěsti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Machonin, P. 2007. „Příspěvek Jaroslava Krejčího k historické sociologii.“ Pp. 471–484 in J. Šubrt (ed.). *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Musil, J. 2005. „Jaroslav Krejčí: Postižitelné proudy dějin.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (1): 145–170.
- Šubrt, J., M. Německý. 2010. „Sociologické dílo Shmuela N. Eisenstadta se uzavřelo.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (5): 823–828.
- Tonbee, A. 1995. *Studium dějin. Úvod*. Praha: Práh.